Stamler Ábel

FÖLDSZAGÚ TÖREDÉKEK EGY KELET-EURÓPAI ANGELOLÓGUS OLVASÁSAKOR

ÍRNI – MI VÉGRE?

Tescaniban töltött száműzése alatt írt naplójában írásairól és írásról elmélkedve Andrei Pleșu arra jut, hogy számára az írás értelme: maga mögött hagyni olyan témákat, melyek mellett, ha kitartana, a *„szakavatott ember dermedtsége várna rá”*. Pleșu ezzel a megjegyzéssel elég erélyesen koppint mogyorófapálcájával az írással foglalatoskodó ember fejére. Valóban így lenne? Szükségszerű, hogy így legyen? Kérdéses. De ne essünk abba a hibába, hogy egy mondatot kiragadva „ideológiát” gyártunk a szerző gondolatfutamából. Pleșu ugyanis nem általánosságban fogalmaz, a szövegkörnyezetből kiderül, hogy kifejezetten azon írásairól van szó, amelyeket benső szükség szült. (A többi, eszerint, szóra sem érdemes.) Írásait hátra akarja hagyni, el akar válni tőlük, meg akarja haladni őket. Bizonyos értelemben megfeleltethető ez mindannak, amit Hamvas a *haladó* típusról kifejtett. Emlékezzünk, Hamvas az alkotás szempontjából megkülönböztet *termelő* és *haladó* embert. Az előbbi lenne Platón, az utóbbi mondjuk Montaigne. Az egyiknek a gondolat, a másiknak a gondolkozás folyamata a lényeg. Ezzel sikeresen teljesítettük a Pleșuról Hamvasra fordítás kihívását, ami – ismerve Pleșu írásait – nem olyan eget rengető teljesítmény, könnyedén elvégezhető. De ne legyünk túl szolgalelkűek és próbáljuk meg kicsit átértékelni a fentieket. Ha jól értem, akkor két jelentősnek tekinthető szerző, akik könyvek tucatjait írták, azt kívánják elmagyarázni nekem, hogy Platón a fenti sémában megfeleltethető például Bibó Istvánnak. Csak azért nem Marxot említem, mert világos, hogy ebben az esetben a párhuzam kifordítva, de működne. Nos, nem kell komoly intuíció ahhoz, hogy tudjuk, itt valami nincs rendben. Természetesen a valóság nem ilyen egyszerű, és sem Hamvas, sem Pleșu nem élne ezzel a példával, csak a kiélezés kedvéért. Egy szempontból valóban fennáll a fenti párhuzam: mindkét szerző „termelő” típus – de ezzel vége is. Azt hiszem, mindketten egyetértenének velem abban, hogy létezik egy másik, jelesül értékelvű megközelítés is. Meglehet, ebben egy haladó és egy termelő típusú alkotó kerülne egymás mellé.

A dolog valódi nyitja, hogy Pleșu is, Hamvas is érzi, tudja, hogy az írás magában hordoz valamiféle szolidifikáló jelleget. Az írás eszerint megkövült gondolat. *„A könyv mint nyom – ez a higiénikus írás.”* Persze ezzel túl könnyen elodázzuk a kérdést, aminek számos vetülete van, melyekkel minden valaha is tollat ragadó embernek magának kell megküzdenie. Pleșu megoldása szintén nagyon hasonló Hamvaséhoz: az írás folyamatában az embernek önmagán kell dolgoznia, másképpen az egész nem ér semmit. *„Aki azért él, hogy könyveket írjon, az mintha saját árnyékától megszállottan élne. Akire a Nap fénye hull, annak óhatatlanul árnyéka is van. De ami*

döntő, ami lényeges, ami kötelező, az a Nap felé fordulni, szabadon mozogni fényében."

tudományos írás, avagy segítség szakdolgozatíróknak

Mi a helyzet ebből a szempontból a tudományos szövegekkel? Pleșu ilyet is írt bőven az évek során, de ezek a szövegek eredendően mások, mint az általam ismertek többsége. Van bennük valami prekantiánus, amivel nagyon sokan nem is tudnak mit kezdeni. Erről azonban később. Amikor Jézus-könyvének (mert végeredményben Jézus-könyv) végén a szakirodalmi tájékozódás hiányosságairól beszél, professzor ismerősét idézve ezt írja: *„Emlékszem, néhány évvel ezelőtt megkérdeztem Peter Schäfer princetoni professzort, hogy ő hogyan csinálja. Hogy sikerül megfelelően dokumentálódnia, amikor ehhez könyvtárak egész polcsorain kell átrágnia magát? »Kockáztatnod kell – válaszolta. – Félreteszed mindazt, ami számodra nem tűnik lényegesnek (ösztönödre és tapasztalatodra bízva magad), és ezzel jó előre elfogadod azt is, hogy súlyosan tévedhetsz. Egyszerűen képtelenség mindent elolvasni.«"* Persze a szerző mindezt jól tudja, felvértezte magát, Noica tanítványaként valószínűleg eleve könnyebb helyzetben volt (legalábbis ebből a szempontból), mint sokan mások. Pleșunak nem specialista érzéke, hanem intuíciója gondoskodik a szakirodalmi tájékozódásról – tegyük gyorsan hozzá, mindent is elolvas. Ennek ellenére – mikor lényeges, tehát metafizikai vagy spirituális kérdésekről van szó – nem enged a módszerek csábításának, nem házal olcsó szellemi mutatványokkal, mert tudja, mindezek jobb esetben elfedik, rosszabb esetben eltorzítják a lényeget. Talán nem megyek túl egy határon, ha azt mondom, valószínűleg szoros kapcsolatban van mindez az alábbiakkal.

vallás és értelmiség

Ha az elmúlt harminc évben született mértékadó írás a kérdésről, akkor az egyik mindenképpen Pleșu „Értelmiség és egyház" című esszéje, azzal a kitétellel, hogy az értelmiségi leírása a magyar helyzetre is illik, míg a klérusé csak részben: *„Nyilvánvaló, hogy az egyház mély válságon megy át; mennyiségi eredményekre törekszik, beéri gépies rítusok, ceremóniák ismételgetésével, nap mint nap veszít tekintélyéből. Mind világiasabbá válik, miközben becsmérlően méregeti a tiszta észt, a rációt, amit pedig Isten adományozott az emberiségnek, hogy lelkünk vigasztalást találjon benne (Szent Antal tanítása szerint). De az értelmiségiek is válságban vannak, az eget csak a*

Constantin Brâncuși: Alvó múzsa (1909)

földközelben vizsgálják, valami ködös humanizmus és szalonliberalizmus távcsövébe tekintgetve. Istent nem ismerik; így a lélek betegsége és a teljes érzéketlenség lehet a sorsuk." Az értelmiségi nem vállal semmiféle intellektuális kockázatot, jellemzője az *„intelligens stupiditás"*. Pleșu az entellektüelt az elit, a klérust pedig az egyház és főként Isten kedvéért ostorozza. Nyoma sincs benne *ressentiment*-nak.

Nálunk hasonló a helyzet, az értelmiség ugyanúgy az istenfogyatkozás (*à la* Buber) állapotában tévelyeg, s a klérus egyik része követi ebben – hiszen az értelmiség kedvében kell járnia –, míg a másik fele a nép igényeit szolgálja ki, ahelyett, hogy valódi alternatívát nyújtana. Visszaédesgetné a bárányokat, de nem világos, hogy az akolban lesznek-e még szabályok egyáltalán. A vallásosság az élet peremére szorult – értékeljük bárhogy is a társadalmi fejleményeket –, s egy népszámlálás kedvező eredménye sem fogja ezt befolyásolni: a vallás mára puszta szociológiai tény, vagy merőben személyes kérdés, amiről illedelmesen hallgatni kell. Szerzőnk nem vádolható vallásellenességgel. A lanyha, polgári moralizálás sem érdekelné különösebben, ha ez nem tartana igényt a vallás egészére s nem kísérelné meg olyan színben feltüntetni magát, mintha ő lenne a *par excellence* vallásosság. Számára a vallásos szöveg nem a köznapi értelmezésben adódik. A vallásos szövegnek kell kihatnia a köznapi értelmezésre és érzékelésre egyaránt. Ezért dühíti az olcsó kedélyeskedés, a giccses, moralizáló prédikációk és az intellektuális lustaság.

Gyorsan tegyük hozzá azt is, nem járna el kesztyűs kézzel akkor sem, ha a kortárs tradicionalizmus köréből találkozna némely elemzéssel. Ebből a szempontból itthon talán nem állunk olyan rosszul. Gyakran találkozok azonban szövegekkel, amelyek a maguk sematikusságában a kérdések felvetéséig sem jutnak el, de kész megoldással szolgálnak mindenre. Társadalomkritikában ezt még elviselem, vallásos szöveg értelmezésekor elviselhetetlen. Utóbbi esetében nem elég előre begyakorolt mentális lépésekben körbejárni a témát, hagyni kell, hogy a szöveg eltérítsen az ismert sémáktól, új lépésekre, ugrásokra ösztönözzön – s ennek semmi köze a relativizmushoz vagy individualizmushoz. (Sietek megjegyezni, mielőtt valaki rosszallóan felpillantana a szövegből: a tudományos munkák jelentős részének olvasásakor is ez az érzés fog el. Csak ott nem várok mást.)

A tradicionális szerzők kérdése

Pleșu előszeretettel hivatkozik a tradicionális szerzőkre, elsősorban Guénonra, Coomaraswamyra, Schuonra, Burckhardtra, de Evolára is. Gabriel Liiceanuval, Horia-Roman Patapievicivel és Anca Manolescuval pedig beszélgetőkötetet szentelt Guénon *A kereszt szimbolikája* című munkájának. A volt kultusz- és külügyminiszter témaként ajánlja Guénon könyvét, amelyről így nyilatkozik: *„Esetemben Guénon valamikor a szentség kérdésköréhez való legjobb kapcsolódást segítette elő. Illett hozzám inkább mértaninak mondható megközelítése egy olyan területen, mely legtöbbször homályos érzelgősségben tetszeleg. Megvan az az érdeme, hogy szigorúan értelmi eszközökkel úgy állítja vissza az egyetemes vallásos kérdésfeltevés elvi koherenciáját, hogy egyetlen közös szemszögből lehessen tisztázni mindegyik sajátos lehetőség jellegzetes arculatát. Nem váltam úgynevezett »guénoniánussá«. Azt hiszem, akik annak tekintik magukat, végül éppen írásai szellemét árulják el. Guénon programszerűen elutasítja az önmagára utalást. Nincs [egyéni] tanítása. Közvetítőnek, valami áttetszőnek tekinti magát. Belőle kiindulva el lehet jutni bármelyik vallási vagy felekezeti térbe, ami egyesek számára korlátot és veszélyt jelent.*"

Talán olcsó megoldás, de képzeljük el ugyanezt Magyarországon. A fent felsorolt szerzők mindegyike fontos szerepet tölt be a román kulturális életben, nem szubkulturális tényezők. Mi az oka annak, hogy négy „befutott" román értelmiségi veszi a bátorságot egy ilyen kötethez? Nem engedem meggyőzni magamat arról, hogy erre a román (frankofón) kulturális élet adottságai elegendő magyarázattal szolgálnak. Itthon is sokan olvassák a fenti szerzőket, tudjuk, sokan felhasználják a tőlük nyert tudást, van olyan ismert ember, aki aprópénzre is váltja. Mégis ünnepszámba megy egy apró hivatkozás meglelése is, nevüket kiejtve pedig jeges rémület fogja el a jólnevelt értelmiségi körök jelentős részét. Miért van az, hogy egy efféle beszélgetést megközelítőleg olyan környezetben tudunk elképzelni itthon, mint amilyen Menzel filmjének – *Pacsirták cérnaszálon* – 1950-es évekbeli acélművéből ismerős? (Két átnevelés alatt álló értelmiségi a mocskos, lepusztult munkásszállón Eckhart mesterről folytat disputát.) Mindenre persze magyarázatot jelenthetne a politika, csakhogy Romániában sincs másként: a tradicionális szerzők ott sem a kommunista utódpárt tagjainak könyvespolcain kapnak helyet, mégis van valamiféle hatásuk az intellektuális életben. Többekkel felvetődött már, hogy az egyik magyarázat éppenséggel a bénító félelemben rejlik: nem idézem ezt a szerzőt, mert akadémiai pályafutásomat gátolná, a másikat idézve netán esszencialistának bélyegeznének, résztémáimon való kellemes kérődzésemet egyébként is csak zavarnák az efféle egyetemességre törekvő felvetések…

Ami a kulturális közegellenállásnál fontosabb, Pleșu a metafizikára tekintve így foglalja össze saját hozzáállását: *„amikor megnyitom ezt a kérdéskört, nem áltatom magam azzal, hogy ugyanúgy hozzáférhetek, mint a köznapi ismeretekhez. Ellenben úgy látom, ez az egyetlen kérdéskör, amely emberi gondolkodásom határait ostromolva, hogy úgy mondjam, a gondolkodó lény méltóságára emel, és éppen az elgondolható határaival szembesít. Továbbá: az az érzésem, hogy* ettől *a kérdéskörtől függnek életem legfontosabb dolgai. Amikor viszonyulok vagy nem viszonyulok ezekhez a kérdésekhez és regiszterekhez, így vagy úgy belehelyeződök saját életembe. Az a benyomásom, hogy valahányszor súlyos egzisztenciális nehézségeim vannak, inkább* erre *a területre tekintek, és miközben igyekszem elképzelni vagy kapcsolatba lépni vele, jobban igénybe veszem a képességeimet, mintha félresöpörném az egészet, megmaradva holmi kognitív kombinatorikának a síkján."* Szerzőnk ugyanakkor nem követi szolgaian a tradicionális szerzőket, nem fetisizálja őket, de nem is tekinti műveiket feltétlenül egyenrangúnak bármelyik 20. századi filozófus, kultúrtörténész, író életművével. Kitüntetett helyen, néhol kritikával kezeli őket, olyan könnyedséggel és esszéisztikus hangnemben, ami szokatlan. Elevenné tudja tenni és igyekszik saját kérdéseinek hálójában megragadni az írásaikban foglaltakat.

az elitek problémája

A fentiek ellenpontjaként nem árt, ha felidézzük, hogy Pleșu miniszterségig vitte, nem is egyszer. A száműzött, az „örök értelmiségi" román mintapéldánya tehát vállalta az ezzel járó feladatokat és kellemetlenségeket. Ha jól sejtem, és nem értékelem túl a személyét, az utóbbiakat aligha kompenzálhatta bármi kapcsolódó pozitívum. Mégis megtette. Ha a magyar közbeszéd, politikai kultúra és kultúrpolitika alapvetéseit szeretné valaki felsorolni, biztos, hogy eszébe jutna előbb-utóbb, hogy tisztességes „értelmiségi" bajosan vállalhat politikai szerepet. Ez nagyjából a baloldal állítása, ha a jobboldali politikacsinálókról értekezik. (Baloldali értelmiségi ellenben nyugodtan megteheti, hiszen őt nem lehet kor-

rumpálni.) A kommunizmus egyik legjellegzetesebb programja és tette az elit felszámolása volt. Pleșu már a román rendszerváltást követően félreverte a harangokat, ami az új elit „kinevelését" illeti. Pontosan látta, hogy az éppen uralkodó ideológiai trendek elitellenesek, és Közép-Kelet-Európa országainak egyik legnagyobb problémája, hogy még olyan elittel sem rendelkeznek, mely ellen lázítani lehetne. A háború előtti elitek eltűntek, a kommunizmus alatt kialakult valami, ami ellenelitnek nevezhető, mi pedig minden szempontból vesztes helyzetbe kerültünk. A lokális, ha úgy tetszik regionális elitek szükségességét az elemi igény és a szubszidiaritás elve indokolja.

Gabriel Liiceanu, Andrei Pleșu Antonie' metropolitával Constantin Noica sírjánál (forrás: Biblioteca Judeţeană ASTRA)

„Röviden azért megemlíteném, hogy saját másságához nemcsak az önmagával eltelt ragaszkodik, hanem az is, aki belefáradt a mondén »internacionalizmus« könnyelmű retorikájába."

A világ tengelye és a hely szelleme

A patrióta elit éppen ezért nem teheti meg, hogy „bezárkózik a nemzeti hagyományba". A lokalitás és az univerzalitás kérdéskörét valahogy nem tudjuk egészségesen kezelni. Úgy tűnik, újra és újra az a hamis azonosítás határozza meg a magyar – lokalista – írástudók jelentős részének véleményét és ideáljait, ami az univerzalitásra való törekvésben valamiféle körmönfont internacionalizmust vagy globalizmust sejt. Valahol az a probléma, aminek a fordítottját Pleșu éppen Eliadéval kapcsolatban így ragadta meg: *„Eliade is, Brâncuși is azt bizonyítja, hogy a világ közepe bárhonnan, bármely peremről elérhető. A kerület bármely pontjából megcélozható a középpont. És főképp: a kerület minden pontjának értelme keresni a maga középpontját és »informálni« mindarról, ami peremvoltának teljes gazdagsága."* Ha a fentiek nyomán a magyar értelmiségnek[1] lenne ereje és bátorsága bizonyos kérdések vizsgálatára, akkor létezne perspektíva és kilépés a maga teremtette provincialitásból. Nézzük meg a kortárs könyvkiadást. A népszerű nemzeti/jobboldali/konzervatív, egyszóval a kormányközeli kiadók jobbára csak recens nyugati (amerikai, angol, francia) politológiai, politikaelméleti könyvek kiadására képesek. A kereszténységgel foglalkozó kötetek jelentős része a kulturális kereszténység kérdéskörét tárgyalja és annak

[1] Ebben az írásban nagyvonalúan tekintsünk el az „értelmiségi" kifejezés használatától. Szellemi elitre lenne szükség, de a tény az, hogy jelenleg csak értelmiséget találunk az elit helyén, így ezzel dolgozunk.

politikai jelentőségét, mintha teljesen érdektelen lenne ezen a látókörön kívül bármi, ami a dolgok mélyebb megértését szolgálja. Nem gondolom, hogy a kulturális kereszténység egyet jelentene a Nagy Inkvizítor rehabilitációjával, de azt sem, hogy abszolutizálása célravezető vagy akár mentegethető lenne. Egyszerűen nem megyünk „elég mélyre". Azok a problémák, amiket nemzeti létünk legfőbb kérdéseinek tekintünk, a legritkább esetben axiálisak. Másrészről: hajlamosak vagyunk nemzeti létünk kérdéseit egyértelműen azonosítani az axialitással, ami ezen túl van, a legtöbbek szerint hókuszpókusz. Valamiért képtelenek vagyunk a középpont megragadására. Magyarságunk megélése sokszor nem a középpont felé törekvés jegyében áll, hanem a peremvolt középponttá kinevezésében.

Pleșu szerint: a lokalitás, a peremvolt a *sajátosság* és *alkalmazkodás* kiegyensúlyozott kettősségével törhet be az egyetemességbe.

A MINDIG AZONOS MÁS

Egyetlen földrész sem keresi oly kitartóan és elementárisan a határait, mint Európa. Ez képletesen és kézzelfoghatóan is igaz: határtalant a határ átlépésével, mi több, végtelenné tágításával kívánja elérni. Ebben a paradoxonban rejlik Európa egyik lényege. A határtalant folyamatos határátlépésben keresni. „*A másféleség szomjúhozása része Európa önazonosságának. Más szóval: a magunk feladása sajátos modusa a magunk-hűségének. E paradoxon emblémája: a látóhatár. A nagy esély és a legnagyobb kockázat Európa számára öröktől fogva e vonal mentén ütközik meg egymással. Az európai ember számára a látóhatár csakugyan határvonal: kísértés, kísérlet, beavatási próbatétel.*"

Gondoljuk meg, a földrajzi felfedezések, az orientalisztika s még egy seregnyi humán tudomány, amely a Mással való találkozásban jelöli ki saját feladatát. Pleșu példaként említi Lama Anagárika Govindát, Guénont, illetve Matgioi esetét – egyikükből sem a „vallási propaganda" vagy kényszer hatására lett az, aki.

A dolognak azonban a belső oldala fontosabb. Sehol másutt nem alakulhatott ki a Más olyasféle kultusza, mint éppen itt, Európában. Otto, Buber, Lévinas – a sort folytathatnánk – különböző szempontokból ugyan, de erre építenek fel mindent: a Más, a viszonyulás szükségessége. Pleșunak egy fontos felismerés megerősítését köszönhetem. A Mással való találkozás valójában az azonosság megértéséhez segít hozzá. Jól ismert okokból hajlamosak vagyunk a Te és a Más filozófiáit sutba dobni, és rövidre zárni a kérdést. Ezzel azonban eredendő tapasztalatunkat igyekszünk olyan sémákhoz igazítani, amelyek arra alkalmatlannak bizonyulnak. Az én, az azonosság ugyanis évszázadok óta a lezártság állapotában van, *res cogitans* és *res extensa* csak egy páros a dichotomikus gondolkodás területéről, amely az ént láncra verve tartja saját rögeszméinek fogságában. A külső világ – legyen élő vagy élettelen – ellenség, nem tanít, nem benső világom szerves kiegészítése, hanem vizsgálandó tárgy, mérhető dolog. Ha igaz, hogy minden Más valójában Önazonosságom elidegeníthetetlen része, akkor a képlet első tagját nem szabad figyelmen kívül hagynom, netán kiküszöbölnöm, hanem a maga teljességében kell visszavennem saját magamba. Határaimat csak ezáltal tudom a határtalanban megragadni.

✣

A fentiek töredékességére nézvést nem lelek más kifogást a magam számára: kísérletek, *hommage à* Andrei Pleșu.